

אמנות בצל הא-ל | שחר פרידמן

קווים על אמנות מתוך המדרשים

א. אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: בצלאל על שם חכמתו נקרא. בשעה שאמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: 'לך, אמור לו לבצלאל, עשה לי משכן, ארון וכלים' - הלך משה והפך ואמר לו: עשה ארון וכלים ומשכן. אמר לו: משה רבינו, מנהגו של עולם - אדם בונה בית ואחר כך מכניס לתוכו כלים, ואתה אומר עשה לי ארון וכלים ומשכן?! כלים שאני עושה להיכן אכניסם? שמא כך אמר לך הקב"ה: עשה משכן ארון וכלים! אמר לו: שמא בַּצֶּלְאֵל-הַיִּיט וידעת?

(בבלי ברכות נה, א)

מדרשי שמות תמיד אומרים 'בַּצֶּלְאֵל'. מילה נלקחת מתוך צלילי השם ומתארת את מה שחז"ל רוצים להגיד על הדמות, אבל אותה מילה נראית כמו דרך כל-כך משונה ואקראית לומר את אותו הדבר, שאנו מקבלים תחושה חריפה של אילון. מה פירוש "בצל א-ל"? למה דווקא הצל מתאר את תפיסתו הישירה של בצלאל את דבר ה'?

ועוד שאלה זועקת: איך ייתכן שבצלאל, שלא ראה את החזון, אכן הבין טוב יותר מרבים של כל הנביאים? ובעצם, אם משה ראה את החזון, מדוע לא בנה את המשכן בעצמו? וכן, למה משה שינה מדבר ה' המקורי?

ומה פירוש השאלה האם לבנות משכן תחילה או כלים תחילה? האם טמונה פה מחלוקת עקרונית, מעבר לרמז טכני ופיקנטי?

בצלאל מייצג את הדגם התורני של אמן ואיש יוצר, והא ראייה שמכוני האומנות הנחשבים ביותר שאלו אליהם את שמו. משה הוא איש התורה, כלומר איש ההגות, איש החוק. תפקידם של אנשים כאלה באנושות הוא להוריד את האמת אל בני העם, ללמד אותם את הנכון והישר ולהנחות את דרכי חייהם בהתאם לתפיסותיה העליונות של רוח האומה. אולם אומה זקוקה ליותר מזה. היא זקוקה לא רק לדעת את מושכלות אמיתה, לא רק לקבל ציווי ולקיים באופן קר, אלא להזדהות אינטימית, לחיים משותפים עם כל אותם תכנים, להכלה שלהם

בלב ובאורח-החיים, לאהדה ואהבה כלפיהם עד כדי ראיית העולם כולו על ידם ומתוכם. זהו תפקידם של האמנים, אנשי הבידור ואנשי הרוח, המדברים את אמיתות הרוח בשפת הדמיון, כמו גם בשפת הלב.

בעם ישראל, הרוח הפנימית היא רוח א-לוהים חיים ואנשי החוק הם אנשי התורה, המורים והמחוקקים. רבם של כל אלו הוא משה רבינו, המוסר הנאמן של דבר ה'. אולם בצלאל הוא בונה המשכן, בונה האינטימיות, יוצר המגע.

התודעה של בעלי החוק מגיעה מקדמת-המוח. מהמקום בו דברים בהירים ומבוררים. לא תתכן אצלם שניות: הם אומרים את אשר הם מתכוונים לו. 'קידמתיות' זו חיונית לשם הוראת חוק, לצורך בחירה חופשית אחראית. מעבר לכך: כל התודעה שלהם, כל תפקידם אינו אלא תפקיד של גילוי, ליבון השמלה, תפקיד של אור. אותה מוארות חיונית בחיי הלאום והפרט כדי ליצור את הסדר והשליטה בחיים המודעים. אולם, היא איננה מסוגלת לחדור לעומק. מה שלא מגיע מהלא-מודע ומדבר בשפת הלא-מודע אינו חודר אליו, וקביעות מודעות חולפות כשם שהן באות. למעשה, הלא-מודע הוא השיתין, היסודות העמוקים עד אינסוף המאוכלסים במעין מפלצות ונופי-טבע משונים, עליהם כל הבניין הדל של חיינו המודעים עומד. החיים האמתיים שלנו מתרחשים שם והדברים הקובעים, מטילי-הגורלות, משם הם נובעים.

האמן מגיע מן הצל. הוא עצמו לא יודע למה הוא כותב את מה שהוא כותב. הוא נותן לקולות פנימיים בתוכו, שהוא עצמו אינו יכול לכנות בשם, גם לא בהכרח בזמן הכתיבה, לומר את שלהם ולבוא אל הבד, הקנבס. זו הסיבה שפרשנותו של היוצר ליצירתו אינה נחשבת ברת-סמכה יותר מכל פרשנות אחרת. היצירה מגיעה מעולמות סמויים מן העין, עולמות שבמהותם הם עמומים ומרובי-משמעויות. ובגלל שהם מגיעים משם, הם גם מסוגלים לתקשר עם מקומות סמויים מן העין אצל הנמען. זהו "בצל א-ל". למשה רבינו הייתה הידיעה, אבל לבצלאל האמן הייתה האינטואיציה, ידיעה עמוקה יותר שאיננה ידיעה. איש הדמיון והרחשים ידע באחורי-מוחו גילוי אלוקי שאף משה רבינו פספס.

המהלך הטבעי של אנשי השכל והחוק הוא מלמעלה למטה, מן העיקרון אל דרכי הביטוי וההגשמה. העיקרון עומד אצלם כשלעצמו, מובחן, והשאלה היחידה היא איך להסביר או להעביר אותו. לא כן אנשי הצל. עבורם הלבושים,

המסכים והדימויים הם העיסוק המרכזי כשהעיקרון המכוון נמצא בכל זה, מבלי שנוגעים בו כלל. המטרה אינה להעביר יסוד שנמצא בשלמות בראש המועד, אלא לגשש סביב סביב לנקודה בלי לחדור פנימה, כדי לנסות ולקלוט שמץ ממנה. הם עצמם לא יודעים מהי הנקודה, או לחלופין יודעים אך לא מסוגלים להבין. הלבושים, התיאורים, המשלים המסיתים, הרמיזות, הפרדוקסים, החידות, שהם זירת-העיסוק הבלעדית, באופן מוזר מוסרים בתוכם את הגרעין, מבלי לדבר עליו או לראות אותו בעין. סוגי הגרעין שהם עוסקים בו הינם כאלה שלא ניתן למסרם אחרת, מפני שמטבעם הם עמומים, מטושטשים ודמיוניים, בחינה של רוח הגבוהה מן ההיגיון.

השפה של האומנות היא שפת הדימוי והחושים, החזות, החיים בזמן. לכאורה זה הכלי המנוגד עבור מה שנוכל לכנות לעיתים 'על-הגיוני', אך דווקא משום כך הוא ההולם. ככל שהאור חמקמק יותר – כך הוא נדרש לכלים יותר ויותר רחוקים, על מנת שיוכל להתגלות. שפת המציאות היא תרגום מהימן ל'עירום' זה, בעוד שהשכל והדיבור מחטיאים. גם באגדות וברושי החסידות, דווקא שפת המשל והסיפור אוצרת בתוכה תכנים עמוקים מכל מבטא מילולי וברור. אנשי התורה מתבטאים בדיברות ומצוות, אולם אנשי הדימוי חייבים לבנות משכן מצורות ממשיות.

זו הייתה חוסר-ההבנה של משה. הוא שמע מהקב"ה את מלאכת המשכן ולתומו חשב שהארון צריך להיות ראשון. הוא הרי החשוב ביותר, לא-כן? אני מאמין שהוא לא שינה במודע ממה שנמסר לו, אלא שמתוך להטו לא שם לב לדיוק. בצלאל, לעומת זאת, הזדעזע מהרעיון של ארון הא-לוהים שעומד כך לבדו, ללא שום מכסה ומגן. מעשה זה כמוהו כלקיחת האמת הכי כמוסה ופשיטתה בשוק. בצלאל הבין שבדברים הללו הסדר הוא מן החצר, הקלעים, היריעות והחוטים המחפים, פנימה אל המהות.

והנה, בצלאל הינו 'בן אורי בן חור', בנם של האור והלובן. הצל המסתיר אינו אלא אור גדול בשורשו, שבגלל מרחקו מאתנו איננו מסוגלים לחזות בו והוא נראה כחושך.

ב. לפי תיאור התורה, העבודה של בצלאל הינה לא-יצירתית בעליל. "כָּכֵל אֲשֶׁר אָנִי מֵרָאָה אוֹתָךְ אֵת תְּבִנֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֵת תְּבִנֹת כָּל כְּלֵיוֹ וְכֵן תַּעֲשֹׂוּ" (שמות כה, ח'-ט'), מדגיש הקב"ה שוב ושוב. העבודה של בצלאל היא לא חידוש ולא גילוי, אלא חיקוי. כיצד נקרא לה אומנות?

אולם חיקוי של מה הוא זה – חיקוי של חיזיון אשר ניתן בנבואה. אני חושב שבפיסול ובאומנויות הפלסטיות, עליהם מדובר במשכן, אמת כי העבודה מתחילה מתוך ציור פנימי ברור אשר משם מתממש אחת לאחת בפועל. כמו במוזיקה, כשהמלחין שומע את המלודיה בראשו, ובפרוזה כאשר הסופר רואה את העלילה. עתה העבודה היא 'לפסל' אותה ולעצב בדייקנות את הפרטים. לא כל אומנות היא כזאת; לרוב מתחילה היא מכלום ומומצאת מהראש. מנגד, ביצירות האמתיות, הנחיות, אלה שאומרות משהו, המנוע הראשוני ניתן במתנה. אדם לא יכול ליצור נצח מהרהורי ליבו. ביצירות בהן אמת גדולה מפעמת, מקורה של האמת הגדולה הזו מונחת במציאות האובייקטיבית, אותה האמן רק הרגיש; היא איננה פרי המצאה או בדיון.

ג. אולם המדרש משלים לבצלאל את הצד היצירתי-מקורי: "אמר רב יהודה אמר רב: יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ". קשה לחשוב על ביטוי מדהים וקיצוני יותר לאומנות כחידוש ויצירה מן האין. זו הפנטזיה של כל אמן פוסטמודרני, המעשה את השפה, ה'דיסק הקשיח' של הממשות והתודעה - ושובר אותה כדי להביא אל מקום חדש, גבוה יותר. העולם נברא על-ידי אותיות, אבל הגישה אל האותיות האלו פתוחה גם בפנינו, הנבראים בצלם; אנחנו מסוגלים לקחת את חומר-הגלם הזה של הישנו ולהרכיב אותו מחדש, לעשות בו שימוש מקורי ומפתיע. המדרש הזה מנגיד ומשלים את התמונה הטכנוקרטית על אומנותו של בצלאל. השאלה ברובד הפשט נשאלת: מדוע בכלל היה זקוק ליכולת כזאת, אם הנחיות בניית המשכן ניתנו במדויק? אולי הייתה זו רק טכניקה לביצוע הבנייה. אבל לא הפשט אלא המסר עבור האמן בן דורנו הוא עיסוקי כאן, והתודעה הנוכחת כאן ברורה: חופש ויכולת קיצונית מבפנים, אשר חייבים להיות מגובים בדיוק טכני ומקצועני. נשים לב כי בצלאל לא ברא שמים חדשים וארץ חדשה בניב שפתו-שלו, הוא לא היה כא-לוהים. האותיות ניתנו על-ידי הבורא; בצלאל ידע לצרף אותם.

למצוא חיבורים חדשים, זוויות חדשות, מפגשים לא-צפויים בתוך חומר-הגלם הראשוני הניתן. האדם לא יכול להמציא את היש, כיוון שהוא עצמו חלק מהיש, וכל שיוכל לשער הוא חלק מהמכלול הקיים. אבל פעולת הציורוף והחיבור, איחוד הצדדים הנפרדים של אותו 'חומר ניתן', היא אכן גילוי פנים חדשות שמעולם לא היו. בכך האמן מצטרף למעשה הבריאה, וערכה של פעולתו לא נופל מזה של הבריאה הראשונית. גם הקב"ה, מיום שברא את העולם, מזווג זיווגים.

החופש, כאידאה, גבוה מן האמת. החופש הוא סלע ההוויה הראשוני האמתי. האמת היא 'כך', נוקשה וסטטית, מבנה בסיסי שעל פיו המציאות מסודרת. אבל האין-סוף יתברך, הוא אינסופי והעולם נברא מתוך האין בחירות מוחלטת ואינו יותר מאופציה אחת מבין האינסוף. החיות קודמת לקיום המוחשי. ערכי הרוח הגדולים: אמת, אהבה ואומץ, אין ערכם נמדד בדבר-מה הקיים בפועל אלא במטען הרוטט והחי, שסוג הקיום בו הוא מצוי שונה וחי יותר מן הממשיות של אבן או אילן. הוא קיים בהווה-נצחי. זהו החופש הקודם לכל כמו גם רוח האדם, הנמצאת בנקודה הכי איתנה, אינה מוגבלת על-ידי דבר. מעבר לנבואה, למקום בו אדם שומע את דבר ה', נמצאת המשיחות, בה האדם והא-ל אחודים ביצירה וחופש ללא גבול.

ד. אנחנו קוראים לה 'תורה' מלשון הוראה ושוכחים כי אותו הספר שהשם כתב הוא, בסופו של דבר, סיפור. סיפור כרונולוגי עקבי של עלילה רבת-אנפין, שהצווים רק משובצים בו בתוך הרצף העלילתי. "לא הייתה התורה צריכה להתחיל אלא מהחודש הזה לכם, ומה טעם פתח בבראשית, מפני כוח מעשיו הגיד לעמו" (רש"י לבראשית א, א'). אם נאמן פרשנות מרחיבה מאוד של דברי ר' יצחק, הרי שהתורה לא פותחת במצווה הראשונה כי היא לא רק ספר מצוות, אלא נועדה להנחיל תודעה היסטורית של הקשרו של הלאום וקשרו לארצו. אדם שהפנים את התורה וקלט את המסר שלה חי מתוך התפעמות של עבר מפואר, מסועף במשברים, משקעים ושיאים וקשר חי, נושם, בועט, בין עם-ישראל לאלוקיו. אני נכנס בעת כתיבת מאמר זה לפרשיות יציאת מצרים בהן הקב"ה מדגיש, חוזר והדגש, עד כמה חיוני לו הזיכרון. כקורא אובייקטיבי, ברור לי

שלא מדובר בידיעה או סתם 'מטבע בקופת הצדקה' של התודעה, אלא בזיכרון חי שמקיף את כל החיים התרבותיים ומעצב את התפיסה והתודעה. אצל חז"ל, לצד העולם ההלכתי היה נוכח עולם עשיר של סיפורים ואגדות, הנעים מסיפורי צדיקים ומשלים חביבים - עד לגבול המיתולוגיה. אצל בעלי הזוהר עולם הסמלים והבחינות הדיף ריח חזק של מיתוס ודמיון. מה נשאר לנו מזה? ארבעה טורים של שולחן ערוך, נבירה אינסופית בערימות הש"ס, מערכת קבלה לוריאנית מהודקת עד תום ומלבד זה הסיפורים הפכו לדוגמות ואמירות, או, מאידך, לסיפורי ילדים. יש לנו 'מחשבת ישראל', אבל היא בדיוק זאת - מחשבה, שנובעת מקדמת המוח.

יש להודות כי הנביא חזה תופעה זו לחיוב: "לא-יאמרו עוד חי-ה', אֲשֶׁר הֶעֱלָה אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם: כִּי אִם-חי-ה', אֲשֶׁר הֶעֱלָה וְאֲשֶׁר הֵבִיא אֶת-זָרַע בֵּית יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ צְפוֹנָה, וּמִכָּל הָאֲרָצוֹת, אֲשֶׁר הִדְחִתִּים שָׁם" (ירמיהו כ"ג, ז'-ח). שיבת ציון היא הסיפור שלנו ואצל רבים היא אכן סיפור מכונן. אבל מה יש בו, בסיפור הזה? סיפור בסגנון מודרניסטי-ריאליסטי, חסר מעוף של פנטזיה, כשם שהציונות עצמה הייתה, נטולת נס ולחלוחית. גם הספרות היפה הישראלית מתאפיינת בריאליזם רחב, והיא ראייה שנכתבים מעט מאוד ספרי פנטזיה ומדע בדיוני בארץ. ככל שנקודה היא פנימית יותר, היא זקוקה כאמור לכלים רחוקים יותר; ככל שמתרחקים מן הממשות והמציאות כך יש יכולת לבטא עולמות פנימיים עמוקים וסמויים יותר. ללא מיתוסים, חיינו מנוונים.

אני רוצה להקדים ולומר שאין מבחינה זו הבדל עקרוני בין סיפורים שקרו ולא קרו ובין אדם המאמין במיתוס לאדם שלא מאמין בו. מה שמשנה היא ההשפעה של הסיפור על התודעה, השפעה התלויה באימוץ ובקבלה, ולא באימות על ציר המציאות. אין ביכולתנו לכתוב מיתוסים מכוננים, שיישאו תרבות שלמה, אבל ביכולת כל מי שמרגיש את עצמו קשור לבחינתו של בצלאל ושייך לעולם הקודש לתרום את חלקו ולהרים את השכינה מעפרה. להחזיר לחיים הדתיים ולחיים שלנו בכלל את הלוח, את הפלא, את החלומות הפרועים. להחזיר לדת את השכל האחורי ואת עולם הצללים שלה. להעז ליצור.